

"וְתָרָא כִּי מִתְאַמְצֵת הִיא"

הרב יואל מנוביץ'

ראש הישיבה

ראשי פרקים:

- א. פתיחה
- ב. גיור בתורה
- ג. מעשה הגיור בגדולים
- הסוגייה במסכת כריתות
- הסוגייה במסכת יבמות
- ד. שיטת הרמב"ם
- ה. מילת הגר
- ו. גר קטן
- הסוגייה במסכת כתובות
- ז. "וְנִהְפְּכֵת לְאִישׁ אַחֵר" - מהות הגיור

א. פתיחה

המשנה במסכת כתובות (יא, א) עוסקת בסכום הכתובה של גיורת שהתגיירה לפני גיל שלוש, מתוך כך מנסה הגמרא לברר כיצד תיתכן מציאות של גיורת קטנה, והרי על מנת להתגייר נדרשת דעת. הגמרא מתרצת שלמרות זאת ישנה אפשרות לגייר קטן טרם עומדו על דעתו, כשהגיור נעשה על דעת בית דין: "אמר רב הונא גר קטן מטבילין אותו על דעת בית דין".

מהי "דעת בית דין" שיכולה להוות תחליף לדעתו של אותו קטן, ובאיזה חלק מתהליך הגיור בית הדין משמש תחליף למאן דהו הבא להתגייר? על מנת להשיב על שאלות אלו, עלינו להקדים ולברר מהו מקומה של הדעת ומהו משקלה בתהליך הגיור בכלל, ומתוך כך להבין באיזה אופן פועל "מהפך" הגיור המשנה את מהותו של האדם מגוי ליהודי.

ב. גיור בתורה

התורה מאריכה מאד בציוויים אודות היחס כלפי הגר. עניין אהבת הגר והזהירות כלפיו חוזר פעמים רבות בתורה, בניסוחים חדים וברורים. "תניא, רבי אליעזר הגדול אומר: מפני מה הזהירה תורה בשלשים וששה מקומות, ואמרי לה בארבעים וששה מקומות בגר - מפני שסורו רע" (ב"מ נט, ב). התורה מצווה עלינו לאהוב את הגר: "וְאָהַבְתָּ לּוֹ כְּמוֹךָ" (ויקרא יט, לד), ושוב: "וְאָהַבְתֶּם אֶת הַגֵּר" (דברים י, יט), ועוד מוסיפה התורה ודורשת מאיתנו לפתח רגישות כלפי הגר ולהזדהות עם תחושותיו: "וְאִתְּם יְדַעְתֶּם אֶת נַפְשׁ הַגֵּר" (שמות כג, ט). למרבה הפלא, אף שהתורה מפרטת אודות היחס הראוי לגרים, אין היא מגדירה את הליך הגיור. במגילת רות, מופיע דו שיח בין נעמי וכלותיה, שבסופו ערפה שבה אל עמה, ואילו רות מתעקשת לדבוק בנעמי, בעמה ובא-לוהיה, חרף ניסיונות השכנוע של נעמי להרחיק את רות. מתוך דביקותה בעם ישראל, זוכה רות להיות אמה של מלכות ישראל.¹

¹ שיכתוב שיעור שהעביר ראש הישיבה בליל שבעות תשפ"א בבית המדרש.

² לכאורה ניתן היה ללמוד את פרטי הגרות מדרישת שמעון ולוי לאנשי שכם, שיקיימו ברית מילה על מנת להתחבר לעם ישראל. ואף שמלכתחילה עניין גיור אנשי שכם היה תרמית שנועדה לפגוע בהם, אפשר שפרטי ההדרכה היו כנדרש.

ג. מעשה הגיור בגדולים

הסוגייה במסכת כריתות

הגמרא במסכת כריתות (ט, א) דורשת את הפסוקים של ברית האגנות שבסוף פרשת "משפטים", ומהם לומדת ומונה שלוש פעולות שנדרשות בהליך הגיור: "רבי אומר: 'כִּכְם' - כאבותיכם, מה אבותיכם לא נכנסו לברית אלא במילה וטבילה והרצאת דם, אף הם לא יכנסו לברית אלא במילה וטבילה והרצאת דמים".

מהפסוק "כִּכְם פָּגַר יְהִי לְפָנַי ה'" (במדבר טו, טו), לומד רבי שכניסת גרים לברית לדורות, נלמדת מהברית של ישראל לאחר יציאת מצרים. הגמרא מביאה פסוקים המראים שכל אחד משלושת התנאים המוזכרים התקיימו בברית הראשונה בין עם ישראל להקב"ה למרגלות הר סיני. הגמרא מקשה ואומרת שאם אחד מהתנאים ההכרחיים לגרות הוא הרצאת דמים, דהיינו הבאת קרבן וזריקת דמו על המזבח, הרי שלכאורה לא ניתן לקבל גרים בזמן שאין בית מקדש ועבודת קרבנות. מתרצת הגמרא שכתוב "וכי יגור אתכם גר או אֲשֶׁר בְּתוֹכְכֶם לְדִרְתֵיכֶם" (במדבר טו, יד), ומכאן שבכל הדורות מקבלים גרים, ואף כשאין הרצאת דמים.²

המסקנה העולה לכאורה מהסוגייה בכריתות היא שבימינו נדרשים שני תנאים בלבד על מנת להתגייר, מילה וטבילה. לקמן נראה שהגמרא במסכת יבמות מציינת תנאי נוסף לגיור, והוא קבלת המצוות, ולאור זאת מפליא שהגמרא בכריתות לא הזכירה כלל את נושא הודעת מצוות וקבלת המצוות, ולמעשה אין בה כל התייחסות אפילו לצורך בגילוי דעתו של המועמד לגיור.

ניתן ליישב ולומר שהגמרא בכריתות התייחסה להליך הטכני, לפעולות המעשיות שנדרשים המתגייר לבצע, ולכן לא הזכירה את קבלת המצוות וגילוי דעתו של המתגייר, שאינם עניין מעשי, אלא עניין מהותי העומד בבסיס ההליך של הכניסה לחיק היהדות ומהווה תנאי מקדים לו. ניתן ליישב בדרך נוספת, ולומר שכשהגמרא בכריתות ציינה בין שלושת התנאים את הרצאת הדמים של הקורבן, הרי שבזה כללה גם את הבעת נכונותו של המתגייר להצטרף לחיק היהדות ולקבל על עצמו את מצוות התורה. הבאת כל קורבן הינה פעולה הדורשת את לבו של המקריב, שלפני שחיטת הקורבן סומך את ידיו על ראש הקורבן ומתוודה עליו, ויש בזה גילוי רצונו להתמסר למצוות ה'. וזה מה שאומרת הברייתא המובאת בגמרא: "גר בזמן הזה צריך שיפריש רובע לקינו", דהיינו הצורך בקרבן גם בזמן הזה לא מתבטל והמתגייר צריך להפריש רובע לקינו, וכשיבנה בית המקדש יביא את הקן. ולכן הברייתא ביבמות המדברת על קבלת המצוות פותחת במילים: "גר שבא להתגייר בזמן הזה", דהיינו כשאין בית המקדש ואין קורבן שמוכיח על רצונו של המתגייר, יש צורך בתנאי חלופי נוסף של קבלת מצוות בפה.

נראה שהשאלה המרכזית על הגמרא בכריתות, היא מעצם הלימוד מישראל בעת מתן תורה. כיצד ניתן ללמוד לדרך הכנסתו של גוי לעם ישראל, מכניסתם של ישראל קדושים בני אברהם יצחק ויעקב לברית? הלא תהום עמוקה פעורה בין נקודת הפתיחה של אלו לשל אלו, ומה מקום להשוואה זו?

אמנם הרמב"ן על פרשת המקלל (ויקרא כד, יא ד"ה "ויצא בן אשה ישראלית")³ הזכיר שיטת ראשונים שסוברים שהמקלל היה גוי, אף שנוולד לאם יהודייה, זאת מפני שקודם מתן תורה הייחוס של ישראל הלך אחר האב גם בגוי הבא על בת ישראל, כפי שמצוי בדעות הגויים:

² מעניין לדון בתוקף הלימוד הנ"ל ביחס לסמכות בית הדין לגייר בימינו, שהרי כיום אין לנו בתי דין סמוכים, ואם כן אולי תוקף הגיורים שלנו הינו רק מדרבנן. אלא שאולי ניתן להסיק מהלימוד מהפסוק "לְדִרְתֵיכֶם" שישנה חחרגה של דיני הגיור, מעין גילוי של התורה, שבכל דור והמצויאות המשתנה בו, תוקפם של גיורים הוא מהתורה.

³ ויקרא כד, י-טז: "וַיֵּצֵא בֶן אִשָּׁה יִשְׂרָאֵלִית וְהוּא בֶן אִישׁ מִצְרַיִם בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֵּצֵא בְּמַחְנֵה בֶן יִשְׂרָאֵלִית וְאִישׁ הַיִּשְׂרָאֵלִי: וַיִּקַּב בֶּן הָאִשָּׁה הַיִּשְׂרָאֵלִית אֶת הַשֵּׁם וַיִּקְלַל וַיִּבְיֵאוּ אֹתוֹ אֶל מֹשֶׁה וְשֵׁם אִמּוֹ שְׁלֹמִית בַּת דְּבָרִי לְמֹשֶׁה דָּן: וַיִּגִּיחֻהוּ בַּמִּשְׁמֵר לְפָרֶשׁ לָקֵם עַל פִּי ה': וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: הוֹצֵא אֶת הַמְקַלֵּל אֶל מַחוּץ לַמַּחְנֵה וְסִמְכוּ כָל הַשְּׂמַעִים אֶת יְדֵיהֶם עַל רֹאשׁוֹ וְנָגְמוּ אֹתוֹ כָּל הַעֵדָה:

והצרפתיים אומרים כי טעם הגרות מפני שהיה קודם מתן תורה, והיה משפטו לילך אחר הזכר ממה שאמרו (יבמות ע"ב) באומות הלך אחר הזכר, וכאשר נולד זה לא מלו אותו כי מצרי היה כדינו, אבל כשגדל נתגייר לדעתו ונמול. ואין דעתי כך, כי מעת שבא אברהם בבית היו ישראל ובגוים לא יתחשבו...

אך שיטת חכמי צרפת קשה, שכן עוד קודם מתן תורה, לכל אורך ספר בראשית וספר שמות איננו מוצאים התייחסות אל בית יעקב כגוים בהגדרה הלכתית וכך נראה שהתייחסות של חז"ל לדינה שנבעלה לגוי שהולד מתייחס אחריה. ואכן הרמב"ן מבאר את הפרשה אחרת:

ומה שאמרו בת"כ (ספרא פרשה י"ד א) "בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל - מִלְמַד שֶׁנִּתְגַיֵּיר", אינו שיצטרך לגירות, אלא ככל ישראל שנכנסו לברית במילה וטבילה והרצאת דמים בשעת מתן תורה (כריתות ט א), אבל נתכוונו לומר שהלך אחרי אמו ונדבק בישראל. וזה טעם "בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל", שהיה עמהם ולא רצה ללכת אחרי אביו להיות מצרי.

הרמב"ן מסיק שמעמדם ההלכתי של בני ישראל קודם מתן תורה היה של ישראל גמורים, ואם כן הדרא קושיין לדוכתא, ויש לשאול כיצד ניתן ללמוד גיור מעם ישראל במעמד הר סיני?

הסוגייה במסכת יבמות

סוגיה מרכזית בעניין הגיור נמצאת במסכת יבמות (מז, א-ב) ובמרכזה ברייתא שמקורה במסכת גרים פרק א. הברייתא מתייחסת בהרחבה לנושא גילוי דעתו של המתגייר, קבלת מצוות והודעת מצוות, שכאמור, לא מצינו אותם מוזכרים בסוגיה בכריתות. אלא שלגבי השאלה הבסיסית, האם עלינו לקבל את הגרים בזרועות פתוחות או שמא לדחות אותם ולהקשות על דרכם, נראה שבברייתא המסרים סותרים:

תנו רבנן: גר שבא להתגייר בזמן הזה, אומרים לו: מה ראית שבאת להתגייר? אי אתה יודע שישראל בזמן הזה דוויים, דחופים, סחופים ומטורפין, ויסורין באין עליהם? אם אומר: יודע אני ואיני כדאי, מקבלין אותו מיד. ומודיעין אותו מקצת מצות קלות ומקצת מצות חמורות, ומודיעין אותו עון לקט שכחה ופאה ומעשר עני. ומודיעין אותו עונשן של מצות, אומרים לו: הוי יודע, שעד שלא באת למדה זו, אכלת חלב אי אתה ענוש כרת, חללת שבת אי אתה ענוש סקילה, ועכשיו, אכלת חלב ענוש כרת, חללת שבת ענוש סקילה. וכשם שמודיעין אותו עונשן של מצות, כך מודיעין אותו מתן שכר, אומרים לו: הוי יודע, שהעולם הבא אינו עשוי אלא לצדיקים, וישראל בזמן הזה - אינם יכולים לקבל לא רוב טובה ולא רוב פורענות. ואין מרבין עליו, ואין מדקדקין עליו. קיבל, מלין אותו מיד. נשתיירו בו ציצין המעכבין את המילה, חוזרים ומלין אותו שניה. נתרפא, מטבילין אותו מיד; ושני ת"ח עומדים על גביו, ומודיעין אותו מקצת מצות קלות ומקצת מצות חמורות; טבל ועלה - הרי הוא כישאל לכל דבריו... אמר מר: גר שבא להתגייר, אומרים לו: מה ראית שבאת להתגייר? ומודיעים אותו מקצת מצות קלות ומקצת מצות חמורות. מ"ט? דאי פריש נפרוש, דא"ר חלבו: קשים גרים לישראל כספחת, דכתיב: ונלוה הגר עליהם ונספחו על בית יעקב. ומודיעים אותו עון לקט שכחה ופאה ומעשר עני. מ"ט? א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן: בן נח נהרג על פחות משהו פרוטה, ולא ניתן להשבון. (ומודיעים אותו עון שכחה ופאה). ואין מרבין עליו, ואין מדקדקין עליו. אמר רבי אלעזר: מאי קראה? דכתיב "וַתִּרְאֵ כִּי מִתְאַמְצֵת הִיא לְלֶכֶת אִתָּהּ וַתַּחְדֵּל לְדַבֵּר אֵלֶיהָ" (רות א, יח), אמרה לה: אסיר לך תחום שבת! - באשר תלכי אלך. אסיר לך יחוד! - באשר תליני אליך" (שם, טז). מפקדינן שש מאות וי"ג מצות! - "עֲמִיךָ עֲמִי". אסיר לך עבודת כוכבים! - "וְאֵלֶיךָ אֶלֶּהֶיךָ". ארבע מיתות נמסרו לב"ד! - "בְּאֲשֶׁר תִּמְוִתִי אָמוֹת" (שם, יז) באשר תמותי אמות ב' קברים נמסרו לב"ד! - "וְשֵׁם אֶקְבֵּר". מיד, "וַתִּרְאֵ כִּי מִתְאַמְצֵת הִיא וְגו'". קיבל, מלין אותו מיד. מ"ט? שהויי מצוה לא משהינן.

עולה מהגמרא יחס מאוד מורכב לעניין קבלת הגרים. הגמרא מציגה תמונה של ימין מקרבת ושמאל מרחיקה כלפי הבא להתגייר, עד כדי מסרים סותרים. הברייתא אומרת שפוחחים בפניו בתיאור מצבם העגום של ישראל שהם "דוויים, דחופים, סחופים ומטורפין, ויסורין באין עליהם", וזאת במטרה להרתיע את המבקש להצטרף לעם ישראל. מאידך גיסא, "אם אמר יודע אני ואיני כדאי - מקבלין אותו מיד".

ואל בני ישראל תדבר לאמר איש איש כי יקלל א-להיו ונשא חטאו: ונקב שם ה' מות יימת רגום ירגמו בו כל העדה כגון פאן רחב בנקבו שם יומת".

לאחר מכן "מודיעין אותו מקצת מצוות קלות וחמורות", אבל גם מדגישים לו את עונשם, תוך שימוש בלשון בגוף ראשון, "אם אכלת חלב - ענוש כרת, חללת שבת - ענוש סקילה". שוב נראה שמנסים להפחיד אותו ולהניא אותו מהרצון להצטרף לעם ישראל. מיד אחר כך אומרת הברייתא דברים הפוכים, מהם ניתן להבין שנוהרים מלהרתיע ומלהרחיק אותו, אלא רוצים לקרב אותו: "ואין מרבין עליו ואין מדקדקין עליו, קבל - מלין אותו מיד". ושוב "מודיעים אותו מקצת מצות קלות ומקצת מצות חמורות", והגמרא שואלת על כך: "מאי טעמא?", ועונה: "דאי פריש נפרוש, דא"ר חלבו: קשים גרים לישראל כספחת". לכאורה לא יכולה להיות אמירה ברורה וחריפה יותר כנגד גרים - הם לעולם לא יהיו חלק ממשי מגוף האומה, הם ספחת, מחלה המתוספת לגוף. אלא שבסמוך שואלת הגמרא מה פשר המילה "מיד" החוזרת על עצמה בדברי הברייתא, ומשיבה "שהויי מצוה לא משהינן". דהיינו, שמזדרזים לגייר כדי לא להשהות את קיום המצווה. אנחנו יודעים שיש עניין שאדם יזדרז בקיום מצות שמוטלות עליו, אבל מה השייכות של גדר "זריזין מקדימין למצוות" בעניין הכנסת גויים לעם ישראל?

ד. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם כינס את הלכות גרים בתוך הלכות איסורי ביאה, והקדיש להן שני פרקים, פרק יג ופרק יד. ניתן היה לקוות שהמזור לספיקות בהבנת הגמרא יימצאו בלשון הזהב של הרמב"ם, אבל גם דברי המורה בהלכות גרים מותירים אותנו במבוכה (יג, א-ג):

בשלשה דברים נכנסו ישראל לברית במילה וטבילה וקרבן.

מילה היתה במצרים, כשנאמר: "יָקַל עָרַל לֹא יֵאָכַל בּוֹ" (שמות יב, מח). מל אותם משה רבנו, שכולם ביטלו ברית מילה במצרים חוץ משבט לוי. ועל זה נאמר: "וּבְרִיתָךְ יִנְצְרוּ" (דברים לג, ט).

וטבילה היתה במדבר קודם מתן תורה, כשנאמר: "וּקְדַשְׁתֶּם הַיּוֹם וּמָחָר וּכְבַסוּ שְׂמַלְתֶּם" (שמות יט, י). וקרבן כשנאמר: "וַיִּשְׁלַח אֶת נְעָרָיו בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲלוּ עֹלֹת" (שמות כד, ה) - על ידי כל ישראל הקריבום.

אם כן, הרמב"ם פותח את הלכות גרות בשלוש הלכות ובהן אזכור היסטורי של כניסת ישראל לברית במילה, בטבילה ובקרבן, כמופיע מסכת כריתות.⁴ בהלכה ד כתב הרמב"ם: "וכן לדורות כשירצה הגוי להכנס לברית ולהסתופף תחת כנפי השכינה ויקבל עליו עול תורה צריך מילה וטבילה והרצאת קרבן".

יש לדייק את לשונו הזהב, ולהבדיל בדבריו בין תנאי הסף הנדרשים על מנת להיות מועמד לגיור, לבין הדרישות המעשיות לצורך הליך הגיור. בסוף ההלכה כתב הרמב"ם "צריך מילה וטבילה והרצאת קרבן", אלו הפעולות שעל המתגייר לעשות בפועל במעשה הגיור. ובתחילת ההלכה כתב הרמב"ם "כשירצה העכו"ם להכנס לברית ולהסתופף תחת רגלי השכינה", אלה וודאי תנאי הסף המבטאים את הרצון להצטרף לעם ישראל. ובתוכם שבין תנאי הסף למעשה הגיור כתב: "ויקבל עליו עול תורה". הרמב"ם לא כתב "צריך לקבל עול תורה", ומאידך גם לא השתמש בלשון "כשירצה להיכנס... ולקבל עול תורה" כחלק מהתיאור שבו פתח את ההלכה. יש לתת את הדעת גם לכך שלא כתב "עול מצוות", או "מקצת מצוות", אלא "עול תורה" בדווקא. ונראה שהרמב"ם סובר שקבלת עול תורה היא סימן הכרחי לתנאי הסף. אין זה חלק ממעשה הגיור, אלא תרגום להבעת רצונו להיכנס תחת כנפי השכינה, שכל הרוצה להסתופף תחת רגלי השכינה צריך להבין שמשמעות הדבר היא קבלת עול תורה, ועל דעת כן הוא בא. ההבנה הזו בדברי הרמב"ם מתחדדת גם מלשונו בהלכות הבאות (יד-טז):

אל יעלה על דעתך ששמשון המושיע את ישראל או שלמה מלך ישראל (שנקרא) ידידה נשאו נשים נכריות בגיותן, אלא סוד הדבר כך הוא, שהמצוה הנכונה כשיבא הגר או הגיורת להתגייר בודקין אחריו שמא בגלל ממון שיטול או בשביל שררה שיזכה לה או מפני הפחד בא להכנס לדת, ואם איש הוא בודקין אחריו שמא עיניו נתן באשה יהודית, ואם אשה היא שמא עיניה נתנה בכחור מבחורי ישראל, אם לא נמצא להם עילה מודיעין אותן כובד עול התורה וטורח שיש בעשייתה על עמי הארצות כדי

⁴ אף שיש לתת את הדעת לכך שהרמב"ם שינה מלשון הגמרא והביא פסוקים אחרים לעניין מילה וטבילה.

שיפרושו, אם קבלו ולא פירשו וראו אותן שחזרו מאהבה מקבלים אותן שנאמר: "וַתֵּרָא כִּי מִתְאַמְצֵת היא לְלַכֵּת אֶתָּה וּתְחַדֵּל לְדַבֵּר אֵלַיָּה" (רות א, יח).

לפיכך לא קבלו בית דין גרים כל ימי דוד ושלמה, בימי דוד שמא מן הפחד חזרו, ובימי שלמה שמא בשביל המלכות והטובה והגדולה שהיו בה ישראל חזרו, שכל החזור מן הגוים בשביל דבר מהבלי העולם אינו מגירי הצדק, ואעפ"כ היו גרים הרבה מתגיירים בימי דוד ושלמה בפני הדיוטות, והיו ב"ד הגדול חוששין להם לא דוחין אותן אחר שטבלו מכ"מ ולא מקרבין אותן עד שתראה אחריתם.

ולפי שגייר שלמה נשים ונשאן, וכן שמשון גייר ונשא, והדבר ידוע שלא חזרו אלו אלא בשביל דבר, ולא על פי ב"ד גיירום חשבן הכתוב כאילו הן גויות ובאיסורן עומדין, ועוד שהוכיח סופן על תחלתן שהן עובדות עבודה זרה שלהן ובנו להן במות והעלה עליו הכתוב כאילו הוא בנאן שנאמר: "אִזּוּ יִבְנֶה שְׁלֹמֹה בְּמָה" (מל"א יא, ז).

בהלכות אלה מאריך הרמב"ם בלימוד סנגוריה על שמשון מושיען של ישראל ועל שלמה ידיד ה', ואומר שלא יעלה על הדעת שנשאו נשים גויות. אבל כפי שאמרנו בעניין הברייתא ביבמות, גם את דברי הרמב"ם קשה לכלכל יחד, שכן מחד גיסא הוא מגדיר כתנאי סף ראשוני את הצורך לוודא שאין סיבה חיצונית שאינה לשם שמיים המשפיעה על רצון הגוי להתגייר, ומאידך גיסא אומר הרמב"ם לגבי נשי שמשון ושלמה שהדבר ידוע שלא חזרו אלו אלא בשביל דבר, "ולא על פי בית דין גיירום". וזאת מפני שכאמור בהלכה הקודמת, כלל לא היה נכון לקבל גרים כל ימי שלמה. ואף על פי כן, "חשבן כאילו הן עכו"ם", זאת אומרת שהן בעצם כן יהודיות כשרות.⁵

ה. מילת גר

במסכת שבת (קלז, ב) הגמרא מדברת על דרך קיום מצוות ברית מילה בגר:

המל את הגרים אומר: ברוך אתה ה' א-להינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על המילה. והמברך אומר: אשר קדשנו במצותיו וצונו למול את הגרים ולהטיף מהם דם ברית, שאילמלא דם ברית לא נתקיימו שמים וארץ שנאמר אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי ברוך אתה ה' כורת הברית.

יש לשאול איזו מצווה מקיים המוהל שמל גוי שמועמד להיות יהודי, וכי היכן צונו על מילה כעין זאת ההופכת גויים ליהודים? שאלה זו מופיעה בפירוש ה"שפת אמת" במקום: "בתוס' ד"ה 'במצותיו' כו' שנאמר יליד בית כו' צ"ע למה לא פי' בגרים איזו מצוה יש דהגר עצמו אינו מצווה כשהוא עכו"ם למול ולהתגייר ועל הב"ד ג"כ לא מצינו בכתוב מצוה למול את הגוי ולגיירו". ועוד יש לשאול, על דברי הגמרא "המברך אומר", מיהו המברך? בברית של ישראל קטן, המוהל מברך "אשר קדשנו במצותיו" כמו לפני כל מצווה, ואבי הבן, שהוא בעצם מקיים המצווה, מברך ברכת "להכניסו בבריתו של אברהם אבינו". אבל במילת גר, איזו שייכות יש לברכה נוספת על ברכת המוהל? ועוד קשה על נוסח הברכה: "למול את הגרים ולהטיף מהם דם ברית, שאילמלא דם ברית לא נתקיימו שמים וארץ שנאמר אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי ברוך אתה ה' כורת הברית", וכי נכרתה ברית עם אומות העולם שיתגיירו? וכי על ברית זו העולם עומד, עד שעליה נאמר "חקות שמים וארץ לא שמתו" (ירמיה לג, כה)?

בשו"ת "דבר אברהם" (ח"ב כה, א) הביא גם הוא את תמיהת ה"שפת אמת" הנזכרת כלשונה, וביאר שאמנם מילת גר איננה מצווה עצמאית, אך היא "מצווה של הכשר" למה שאמרה הגמרא בכריתות:

⁵ יש לציין שבפרק יד עוסק הרמב"ם בעניין הודעת המצוות באריכות, אבל עניין קבלת מצוות כתנאי לגיור לכאורה לא מופיע ברמב"ם. ואף לגבי הודעה המצוות דייק ה"מגיד משנה" (יד, יז) שבדיעבד אינה מעכבת, וזו לשונו: "גר שלא בדקו אחריו וכו'. זה פשוט שאין הודעת המצוות מעכב דיעבד ואמרו בפרק החולץ טבל ועלה הרי הוא כישאל לכל דבריו למאי הילכתא דאי הדר ביה ומקדש בת ישראל קידש, ישראל מומר קרינא ביה וקידושו קידושו". כשיטה זו נקט גם הריטב"א בסוגיית גר קטן בכתובות דף יא, וביאר כך בעניין גיור קטן שאינו בר דעת להבין מצוות קלות וחמורות: "ההוא למצוה ואינו לעכב, והכא דלאו בר הודעה הוא אינו מעכב". וכן נראה דעת התוס' בסנהדרין סח, ב ד"ה "קטן", והתוס' בשבת סח, א ד"ה "גר", ובניגוד לתוס' ולרא"ש ביבמות מה ואכמ"ל.

"כָּכֶם" – כאבותיכם", וכמו שמברכים על השחיטה למרות שהיא איננה מצווה העומדת בפני עצמה, אלא נועדה לאפשר אכילה, כך מברכים גם על מילת גר שהיא מצווה של הכשר למציאות החדשה. והוסיף, שבמילת גר יש גם קצת מצוות מילה, שהרי בהמשך יקבל שם יהודי גמור ולא יצטרך למוול שוב. והראיה, גוי הבא להתגייר כשכבר היה מהול בגויותו צריך הטפת דם ברית, ואילו גוי שנימול בתהליך הגיור לא צריך בסופו הטפת דם ברית כברית מילה של כל יהודי. אך גם לאחר שתי האמירות האלה, נותרה ל"דבר אברהם" קושיה:

ובהיותי בזה חזות קשה נראה לי' ברש"י פסחים (פד, א) שכ' במילה שלא בזמנה שאינה דוחה יום טוב כגון גר שנתגייר וקטן שנאנס אביו ועבר זמנה. והוא פלא אטו למעוטי מילת גר שאינה דוחה יום טוב צריך קרא? והרי לאו מצוה היא, אלא הכשר שיבוא עי"ז לדת ישראל, ומהיכא תיתי שתדחה ל"ת דיו"ט? ואף שכתבנו לעיל דממילא אית בה גם קיום מצות מילה קצת, מ"מ מצות עשה חיובית לא היא ואינה בכדי לדחות ל"ת. והיא תמיה עצומה וצע"ג.

מדברי רש"י במסכת פסחים עולה שצריך כתוב מפורש על מנת ללמוד שמילת גר אינה דוחה יום טוב. אלא שלדברי ה"דבר אברהם" מילת גר היא מעין מעשה הכשר, ולכל היותר "קצת מצווה", ובכל אופן איננה מצוות עשה חיובית של ממש עד שתדחה יום טוב. ה"דבר אברהם" נותר בצריך עיון גדול על רש"י, שלא ברור מה ההוה אמינא, ומדוע פירש שיש צורך בפסוק שילמד שמילת גר אינה דוחה איסור לא תעשה של יום טוב.

1. גר קטן

הסוגייה במסכת כתובות

סוגית גר קטן היא סוגיה מדוברת ונפיצה, שכן היא מאפשרת גיורי קטנים על אף שאין להם דעת וממילא לא תיתכן לגביהם קבלת מצוות. מכאן יש שרואים פתח לגיורי המוני קטנים ללא צורך בקבלת מצוות, וכן פתרון עכשווי לגיור גויים קטנים שנמסרו לאימוץ. וזו לשון הגמרא במסכת כתובות (יא):

אמר רב הונא: גר קטן מטבילין אותו על דעת בית דין. מאי קמ"ל? דזכות הוא לו, וזכין לאדם שלא בפניו, תנינא: זכין לאדם שלא בפניו, ואין חבין לאדם שלא בפניו! מהו דתימא עובד כוכבים בהפקירא ניחא ליה, דהא קיימא לן דעבד ודאי בהפקירא ניחא ליה, קמ"ל דהני מילי גדול, דטעם טעם דאיסורא, אבל קטן - זכות הוא לו.

דהיינו, ניתן להטביל ולגייר קטן על דעת בית דין אף שלו עצמו אין דעת, וזאת מפני שזו זכות בעבורו להצטרף לקהל ישראל. החידוש בסוגיה הוא שביחס לגוי בוגר לא נניח שזו זכות עבורו, עד שנשמע זאת מפיו, מפני שגוי גדול שטעם טעם איסורים, אפשר שאינו מעוניין לשנות את אורחות חייו ואין הוא רואה בכניסה ליהדות זכות. הראשונים במקום מתחבטים בשאלה כיצד בכלל ניתן לזכות לקטן? התוס' בסוגיה (ד"ה "מטבילין") אומרים שדין "זכין" הוא מטעם של שליחות, והרי אין שליחות לקטן, ואם כן חייבים לומר שכל הסוגייה מדוברת על גיור מדרבנן בלבד. לעומת זאת במסכת סנהדרין (סח, ב ד"ה "קטן") אומרים התוס' שתוקף הזכייה לקטן הוא מדאורייתא, שמגיירים אותו על תנאי שלא ימחה לכשיגדל, וכשיגדל ולא ימחה זו תהיה קבלת המצוות שלו הלכה למעשה. גם הרשב"א והריטב"א במקום סוברים שגיור קטן מועיל מדאורייתא, שכשיתבגר ולא ימחה "גירותו וזכייתו באין כאחד", דהיינו שפעולת הגיור ותוצאתה כביכול מתרחשות בבת אחת.

עד כאן עסקנו בשאלה איך מועיל דין "זכין" לקטן, וכעת יש לברר במה בכלל זוכים לו בית הדין. וודאי לא מדובר במעשה המילה או במעשה הטבילה עצמם, שהרי אלו נעשים בגופו של הקטן ולא

שייך לזכות בהם עבורו,⁶ ולכן נראה בפשטות שבית הדין זוכים לקטן במעשה קבלת המצוות. חיזוק לדברים ניתן להביא מכך שהליך גיור חייב להיות בפני בית דין, כפי שלמדו חז"ל (יבמות מו, ב) מהפסוק "תורה אחת ומשפט אחד יהיה לכם ולגר הגר אתכם" (במדבר טו, טז), "גר צריך ג' – 'משפט' כתיב ביה", ופירש רש"י שאין משפט פחות משלושה. וכתב הר"ן על הרי"ף בקידושין (סב, ב) שדין זה שגיור צריך להיעשות בפני שלושה מעכב רק לגבי קבלת מצוות ולא לגבי מילה וטבילה.⁷ ואם כן, בכל גיור נותן בית הדין תוקף לקבלת המצוות, ובגיור קטן שאינו יודע לקבל מצוות, בית דין אף זוכה לו בזה במקומו.

אך גם אחרי שהסברנו כיצד מועיל דין זכין לקטן ובמה זוכים לו בית הדין, נותרה השאלה הגדולה ללא מענה: מדוע בכלל זוכים לו? למה בית הדין ממשכן את עצמו ונכנס במקום הקטן לקבלת מצוות? מהו המניע מתוכו פועל בית הדין בגיור קטן?

השאלה מתעצמת מעיון בדברי הראשונים על דברי רב הונא שאמר: "גר קטן מטבילין אותו על דעת בית דין". כתב שם רש"י "אם אין לו אב, ואמו הביאתו להתגייר", וביארו הראשונים בדעת רש"י, שלא דווקא אמו, אלא גם אם אביו הביאו להתגייר, וזו לשון הרשב"א שם:

אמר רב הונא גר קטן מטבילין אותו על דעת ב"ד. פרש"י ז"ל שהביאתו אמו, ולא למימרא דבלאו הכי לא מטבילין ליה, אלא לומר דאין ב"ד מחזרין למול ולטבול את העכו"ם הקטנים (נ"א: הגרים) מעצמן, ואף על גב דאתי לסיועי ממתני' ודחינן מתני' בגר שנתגיירו בניו ובנותיו עמו, לא שיהא חלוק בדבר זה בין אב ואם שהבנים ג"כ נגררין אחר האם, אלא כאן שהביאתו האם ולא נתגיירה, והתם שהביאו ונתגייר עמו וה"ה לאם דניחא להו למעבד מאי דעבד אבוהון או אמן.

אם כן מסקנת הרשב"א היא שאנו מקבלים קטן אפילו בא לבדו, וכל שכן כשבא עם אמו או עם אביו והם רוצים לגיירו מבלי שיתגיירו בעצמם, ובית דין "נעשין לו אב" כלשון רש"י (ד"ה "על דעת בית דין"). ושואל הרשב"א (ד"ה "אביי לא אמר כרבא") כיצד ניתן לגיירו, לאור דברי רב יוסף שחידש שגר קטן שהגדיל יכול למחות ולחזור לעמו המקורי:

ותמה על עצמך היאך אוכלין משחיטתו, ואם נקבה היא איך מתירין אותה לישראל ומתירין אשת איש לעלמא על ידי גט שכתבו, ומחר מוחה ונעשה גוי גמור למפרע ונמצאת אשת איש יוצאה בלא גט וישראל אוכל נבלות למפרע ובוועל את הנכרית דרך חתנות?

ותירוצו של הרשב"א עמו, שאין לחשוש לכך, מפני שחזקה שלא ימחה:

אבל הכא דאי לא מחי נעשה גר גמור למפרע, לפי שזכין לאדם שלא בפניו והוא עצמו נוהג בגירותו ככל ישראל, חזקה לא ימחה ונעשה ישראל גמור דבר תורה. הילכך סומכין עליו ואפילו לדברי תורה, כנ"ל.

לאור תירוץ הרשב"א שוב נשאלת השאלה במשנה תוקף: מה ראו בית דין למשכן נפשם ולהכניס ראשם, ולסמוך על החזקה שלא יחזור אותו קטן לסורו לאחר שנשא בת ישראל והוליד ולדות? והרי אם ימחה בבגרותו על כגון זה נאמר: "מענות לא יוכל לתקן וחסרון לא יוכל להמנות" (קהלת א, טו) ותקלות שונות יכולות להתרחש למפרע בעקבות זאת.

ז. "וְנִהְפַכְתָּ לְאִישׁ אַחֵר" - מהות הגיור

אני מבקש להתבונן על התהליך שמתחולל באדם המתגייר מבחינה רוחנית, ומתוך כך יתבארו גם פרטי התהליך ההלכתי כפי שהובאו לעיל. השאלה היסודית המתבקשת היא האם גיור הוא הליך של בדיעבד,

⁶ בספר "חזון קדומים" לגאון ר' זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל העלה אפשרות שהזכייה היא בכוונה המצורפת לטבילה לשם יהדות, אך דחה אותה שכן לא מצינו זכייה בכוונה בלבד.

⁷ מכאן הוכיח מר"ן הגר"ש ישראלי זצ"ל ב"חוות בנימין" עמ' סז, שעיקר הגירות תלויה בקבלת העם את הגר, ולכן רק לגבי קבלת מצוות בית דין מעכב, וזה מה שהקדימה רות ואמרה לנעמי "עמך עמי", ורק לאחר כמן "נא-להיך א-להי" (רות א, יז).

או שיש גירות שהיא לכתחילה; הווי אומר, האם יש מצבים בהם מצופה מאיתנו ואנו אף מצוים לזווג גיור?

גם בשאלה זו מצאנו התייחסויות שונות בדברי חז"ל. בגמרא ביבמות (קט, ב) מובא מאמר בשם ר' יצחק, המזהיר מפני גרים:

דא"ר יצחק, מאי דכתיב: "רַע יְרוּעַ כִּי עָרַב זָר" (משלי יא, טו)? רעה אחר רעה תבא למקבלי גרים, ולערבי שלציון, ולתוקע עצמו לדבר הלכה. מקבלי גרים - כר' חלבו דאמר ר' חלבו: קשים גרים לישראל כספחת בעור.

תוס' (ד"ה "רעה") מקשים על קביעת הגמרא ש"רעה אחר רעה תבוא למקבלי גרים", מדברי הגמרא במסכת סנהדרין, ממנה עולה בצורה חריפה ונוקבת עמדה המחייבת את הגיור (סנהדרין צט, ב):

"וְאֶחָד לֹטֵן תִּמְנָע" (בראשית לו, כב) מאי היא? - תמנע בת מלכים הואי, דכתיב: "אַלוֹף לֹטֵן" (שם, כט) "אַלוֹף תִּמְנָע" (שם, מ). וכל אלוף - מלכותא בלא תאגא היא. בעיא לאיגורי, באתה אצל אברהם יצחק ויעקב ולא קבלוה, הלכה והיתה פילגש לאליפז בן עשו. אמרה: מוטב תהא שפחה לאומה זו, ולא תהא גבירה לאומה אחרת. נפק מינה עמלק, דצערניהו לישראל. מאי טעמא - דלא איבעי להו לרחקה.

חז"ל מותחים ביקורת חריפה על האבות הקדושים שהיה עליהם לקרב את תמנע ומשום שלא עשו זאת נולד עמלק. ביקורת דומה אומרים חז"ל (ב"ר עו, ט) גם על יעקב שהסתיר את דינה בתיבה שלא ייתן בה עשו את עיניו, ואומרים שעל כך נענש יעקב, שאולי הייתה מחזירתו דינה למוטב ומסתמא הייתה מגיירת אותו. התוס' מזכירים גם את דמויותיהן של רחב הזונה ורות המואביה, ובוה מחברים אותנו לגמרא בב"ק (לח, ב) המבארת את הדברים שאמר הקב"ה למשה: "אַל תִּצַּר אֶת מוֹאָב וְאֶל תִּתְגַּר בָּם מִלְחָמָה..." (דברים ב, ט), וכך אמרה הגמרא: "אמר לו הקב"ה לא כשעלתה על דעתך עלתה על דעתי, שתי פרידות טובות יש לי להוציא מהן רות המואביה ונעמה העמונית". לאור הסוגיות הללו, התוס' שואלים כיצד יש לנהוג למעשה, האם עלינו לקבל גרים לכתחילה, או שיש לדחותם כספחת? ומבארים תוס' שהחילוק תלוי בשאלה מי היוזם; אם ישראל יוזמים ומשכנעים את הגויים להתגייר, אזי "קשים גרים כספחת", אך אם הם מתאמצים להתגייר כרות המואביה, עלינו לקבלם לכתחילה.

כעת ניתן לשוב לשאלה היסוד, כיצד בכלל ניתן לצרף גויים לעם ישראל? השאלה מתעצמת לנוכח פסוקים רבים בתורה המדברים על הייחודיות הסגולית של עם ישראל, כגון: "וְהָיִיתֶם לִי סִגְלָה מִכָּל הָעַמִּים (שמות יט, ה), "כִּי יִבְנֶה בְּכָרֵי יִשְׂרָאֵל (שמות ד, כב), "כִּי עַם קְדוֹשׁ אַתָּה לַה' אֱ-לֹהֶיךָ וְכָךְ בָּחַר ה' לְהָיוֹת לוֹ לְעַם סִגְלָה מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר עַל פְּנֵי הָאָדָמָה" (דברים יד, ב), ועוד פסוקים רבים. ריה"ל בספר הכוזרי האדיר מאד את עניין הסגולה והוא חוזר על רעיון זה מספר פעמים בספרו, כך לדוגמא (א, כז):

כל הנלוה אלינו מן האומות בפרט יגיעו מן הטובה אשר ייטיב הבורא אלינו, אך לא יהיה שוה עמנו. ואילו היה חיוב התורה מפני שבראנו היה שוה בה הלבן והשחור, כי הכל בריאותו. אך אנו חייבין בה מפני שהוציאנו ממצרים, והתחבר כבודו אלינו, מפני שאנחנו נקראים הסגולה מבני אדם.

אם יהדות היא תכונה גנטית העוברת מאם יהודייה לבניה, הרי שלכאורה אין דרך להיכנס לעמנו ולהימנות על משפחותינו. בשאלה זו מתעסקת הגמרא במסכת שבת (קמה, ב - קמו, א):

מפני מה עובדי כוכבים מוזהמין? - שלא עמדו על הר סיני. שבשעה שבא נחש על חוה הטיל בה זוהמא. ישראל שעמדו על הר סיני - פסקה זוהמתן, עובדי כוכבים שלא עמדו על הר סיני - לא פסקה זוהמתן. אמר ליה רב אחא בריה דרבא לרב אשי: גרים מאי? - אמר ליה: אף על גב דאינהו לא הוו, מזוליהו הוו, דכתיב "אֶת אֲשֶׁר יִשְׁנוּ פֶה עִמָּנוּ עִמַּד הַיּוֹם לְפָנֵי ה' אֱ-לֹהֵינוּ וְאֶת אֲשֶׁר אֵינָנוּ פֶה וְגו'" (דברים כט, יד).

אם כן גרים לא עמדו על הר סיני ולא פסקה שם זוהמתם, אבל אף על פי כן הם לא ככל הגויים מפני שמזלם, דהיינו שורש נשמתם, היה שם, ועליהם נאמר: "וְאֶת אֲשֶׁר אֵינָנוּ פֶה עִמָּנוּ הַיּוֹם". היום אינם

עמנו, אבל לעתיד הינם עמנו. וכשבא גר להתגייר, אם יצליח לעבור את ההליך, יתברר למפרע שהוא לא רק גר צדק, אלא שהוא היה שייך לעמנו עוד קודם למעמד הר סיני, ומזלו עמד איתנו למרגלות ההר ושם פסקה זוהמתו.

הגאון ר' מאיר דן פלוצקי בספרו "כלי חמדה" על פרשת "נצבים" (א, ב) אומר דברים דומים על הקשר של גוי הבא להתגייר אל קדושת השבת. הוא דן שם בשאלה למה מקנת כסף נימול מיד ולא ממתנינים עליו שיעבור שבת, ורצה לתרץ שרק בישראל שיש לו שייכות לשבת ממתנינים לאחר שבת, מה שאין כן במקנת כסף שאין לו שייכות אליה. אך בהמשך דבריו הוא חוזר בו מהסבר זה, ואומר שלא ניתן לומר שגוי הבא להתגייר אינו שייך לשבת, וזו לשונו שם:

איברא דיש לומר טעם אחר בהא דמקנת כסף נימול לא' ואין ממתנין שיעבור עליו שבת, די"ל דלא שייך שנמתין שיעבור עליו שבת אלא במי ששייך ענין שבת, כגון בישראל ששייך קדושת שבת אע"פ שהוא הוא עוד קטן, מ"מ כיון שנולד מישראל והרי הוא ישראל מעליא יש לו שייכות לשבת, ושפיר אמרה תורה שצריך להמתין במילתו שיעבור עליו השבת...

אמנם מלבד זה י"ל על פי מה שכתבתי במקום אחר שנראה מוכרח מדברי הגמרא (יבמות מח, ב) דגרים נענשין מפני ששהו לכנוס תחת כנפי השכינה, דהטעם משום דהא מי שבא תחת כנפי השכינה ע"כ דיש בו ניצוץ ישראלי וצריך להדביק בישראל, לכן נענשין משום ששהו ליכנס בקהל ישראל, א"כ מי שמתגייר אח"כ נראה שיש בו קדושה ישראלית ויש בו שייכות לשבת, וע"כ הא דמקנת כסף נימול לאחד, היינו משום דלא חוששין בסכנה אלא בישראל ולא בנכרי הבא להתגייר.

על בסיס יסוד זה ניתן להבין את המקורות שהבאנו לעיל, מהם עולה יחס כפול ומורכב כלפי הבאים להיכנס תחת כנפי השכינה. מחד גיסא עם ישראל הוא עם סגולה, ואיננו רוצים מצטרפים הקשים כספחת. מאידך גיסא, כשאנו מזהים רצון עמוק המתבטא בקבלת מצוות אנו רואים במצטרפים אלו בנים אבודים שחוזרים לחיק השכינה.

על פי זה מובנת השוואת הגמרא בכריתות לעם ישראל קודם מתן תורה, שהרי לפי דברינו כל גר הבא אל היהדות אינו מגיע כ"לוח חלק", אלא בשורש נשמתו יש לו שייכות למעמד הר סיני. זהו גם ההסבר לדברי הגמרא ביבמות, שמחמירה על המבקשים לבוא בברית עם ישראל, ובד בבד מדגישה שיש מצווה לקבל גרים וקובעת שכשאנו משוכנעים בטהרת כוונותיו "שהויי לא משהינן". משום כך העמיד הרמב"ם את קבלת עול תורה לא כחלק מהליך הגיור, אלא כתנאי מקדים הנדרש כדי לזהות מיהו העומד לפנינו. ובלשונו הזהב דייק הרמב"ם והשתמש בשורש ח,ז,ר כלפי הגרים, בה אנו רגילים לתאר את התהליך שעובר יהודי המשנה את דרכיו וחוזר אל היסודות הנשמתיים שלו. על פי זה ניתן להבין גם כיצד ניתן לברך על מצוות מילה של גר, וכן את נוסח הברכה: "שאלמלא דם ברית לא נתקיימו שמים וארץ"; כפי שראינו בגמרא בשבת, הגרים הם אלו שעליהם נאמר "וְיָאֵת אֲשֶׁר אֵינָנוּ פֶּה עִמָּנוּ הַיּוֹם", פסוק שהינו חלק מכריתת הברית שבפרשת "ניצבים", ואם כן הם וודאי חלק מהברית, ומכאן גם פתח לתרץ את קושיית ה"דבר אברהם", איך תיתכן הוה אמינא שמילת גר תדחה יום טוב. ואולי זה גם הביאור בסוגיית גר קטן שמלבד ביאורינו לשאלות ה"איך" הקשות שבסוגיה, מתבררת כעת גם שאלת ה"למה" - למה בית דין מכניס ראשו לגייר קטן שאין בו דעת? ונראה שיש לומר שכאשר אמו או אביו של ילד גוי מביאים אותו לבית הדין, ומוכנים למסור אותו לעולם רוחני שונה ולסביבה תרבותית אחרת שיחייבו אותו לחיות על פי תורה ומצוות, אם המעשה הוא נטול מניעים אישיים, הרי שהרצון הזה יסודו בהררי קודש. ועל כך אמר בעז לרות המואביה: "וַיַּעַן בְּעֵז וַיֹּאמֶר לָהּ הֲגַד הַגִּד לִי כֹל אֲשֶׁר עָשִׂית אֶת חַמּוֹתַי אַחֲרֵי מוֹת אִישֶׁךָ וְתַעֲזָבִי אֲבִיךָ וְאִמְךָ וְאָרְצְךָ מוֹלְדֶתְךָ וְתִלְכִי אֵל עִם אֲשֶׁר לֹא דַעַת תִּמּוֹל שְׁלוֹשׁ: יְשַׁלֵּם ה' פְּעֻלְךָ וְתֵהִי מְשַׁכְּרֶתךָ שְׁלֵמָה מֵעַם ה' אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר בָּאת לְחַסּוֹת תַּחַת כְּנָפָיו" (רות ב, יא-יב).